

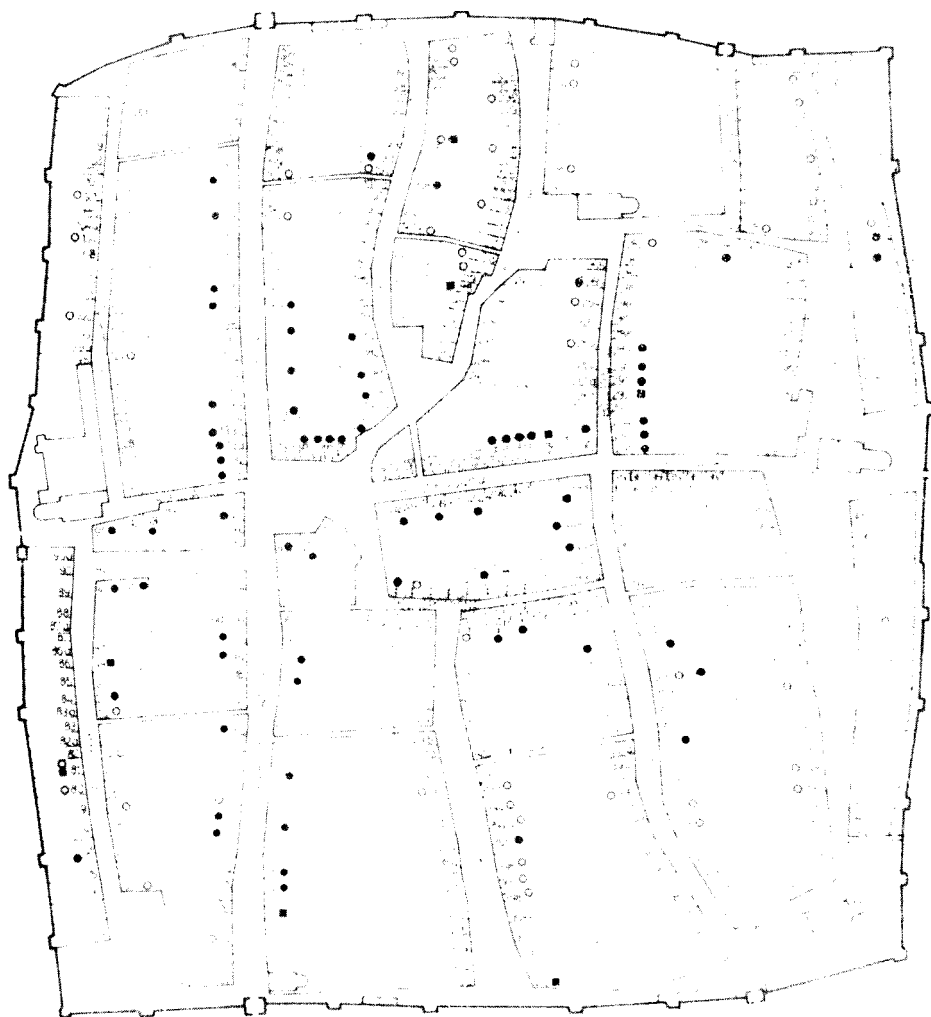
Adalékok a 16. századi Nagyszombat helyrajzához

Napjainkban a történelmi városok alaprajz-elemzése mind nehezebbé válik, mert a történeti városmag eredeti kiképzését az új építkezések gyakran megbontják. Az egész városra kiterjedő rendszeres régészeti és építészeti feltárás lehetőségei szintén korlátozottak, s így az alaprajz kutatását leginkább a levéltári anyag feltárása által végzik el. Ezt az utat követjük mi is a 16. századi Nagyszombat topográfiájának feldolgoása során.

A 16. századot nem véletlenül választottuk, ugyanis ebből a századból páratlanul gazdag írásos forrásegyüttes maradt fenn a város levéltárában. Elsősorban a Nagyszombatban 1529 óta bizonyíthatón létezett adóösszeírásokat kell megemlítenünk, igaz, közülük egyesek sajnálatos módon csonkák, és olykor nagy időközök választják el az adójegyzékeket. Megállapítható: az összeírások a várost négy kerületre (negyedre) osztották, s az egyes kerületeken belül házról házra haladva csupán az adózók nevét és a rájuk kirótt adókat tüntetik fel; további adatot nem közölnek sem az adózókról, sem pedig házaikról. A város négy kerületére kiterjedő legrégebb teljes összeírás az 1530. évből való. Ezt követően 1532-ben és 1534-ből maradtak fenn adójegyzékek, amelyek azonban még nem tettek különbséget a háztulajdonosok és a lakók között, ez az összeírások topográfiai felhasználhatóságának alapvető követelménye. Munkánkban a legkorábbi felhasznált jegyzék az egész városra kiterjedő 1536-os összeírás, amelyet az 1538. évi (egész város), az 1546-os (csak az első és harmadik kerület), az 1548-as (második és harmadik kerület), az 1558-as (második kerület), valamint az egész várost feltérképező 1579. és 1584. évi összeírások követtek. Bár a jegyzékekben összeírt háztulajdonosok neve hozzásegít a város szerkezetének meghatározásához, a teljes rekonstrukcióhoz még más forrásokból származó, a lokalizációt alátámasztó, kiegészítő adatokat is fel kellett használnunk. E célra szolgáltak az 1546–1586 közötti időszakból származó nagyszombati városi telekkönyvek, amelyek a házak, ritkábban a szőlőskertek, kaszálók, kertek eladása kapcsán megkötött adásvételi szerződésekről tartalmaznak bejegyzéseket. Ezek a bejegyzések viszonylag pontosan meghatározzák az eladott ház helyét, minthogy az utca nevének esetenként egyéb közelebbi megjelölésen („a nyugati oldalon”, „a kis utca mellett”, „a kolostorral szemben” stb.) kívül a vásárló és eladó, sőt rendszerint még mindkét szomszéd nevét is feltüntetik. Tekintettel arra, hogy a telekkönyvi bejegyzések többsége a hatvanas és a nyolcvanas évek közti időszakból való, kiinduló tájékozódási pontként az 1556. évi adóösszeírást választottuk, s az abban feltüntetett háztulajdonosok nevét 1-től 459-ig megszámoztuk. Az ezt követő – általában mind több adózót kimutató – összeírásokban az új házak tulajdonosait az újhoz legközelebb álló régi ház számával, valamint betűjellel (a, b, c stb.) láttuk el.

Munkánk további menete a következő volt. Először kiírtuk az adóösszeírásokból kigyűjtött háztulajdonosok nevét. Majd az adóösszeírásokból megismert házakat azonosítottuk a telekkönyvben szereplő adásvétel tárgyát képező házakkal. Így a szomszédok nevével együtt egyszerre három házat sikerült meghatároznunk. Minthogy az adásvételi szerződésben az utcaneveket is feltüntették, ezek alapján az adóösszeírásokat utcák szerint bontottuk, egyúttal megállapítottuk a jegyzékek készítői által követett bejárás rendet is, amely kisebb változásoktól eltekintve a 16. század folyamán mindvégig fennmaradt. Végezetül minden utcában összeállítottuk a háztulajdonosokat feltüntető táblázatot, és megpróbáltuk rekonstruálni a 16. századi Nagyszombat beépítését. (1. ábra)

Az utcák részletes feldolgoása során elsősorban az egyes házak tulajdonosainak változására figyeltünk, miközben meg kellett határozni, melyek azok a házak, melyeknek több tulajdonosa van,

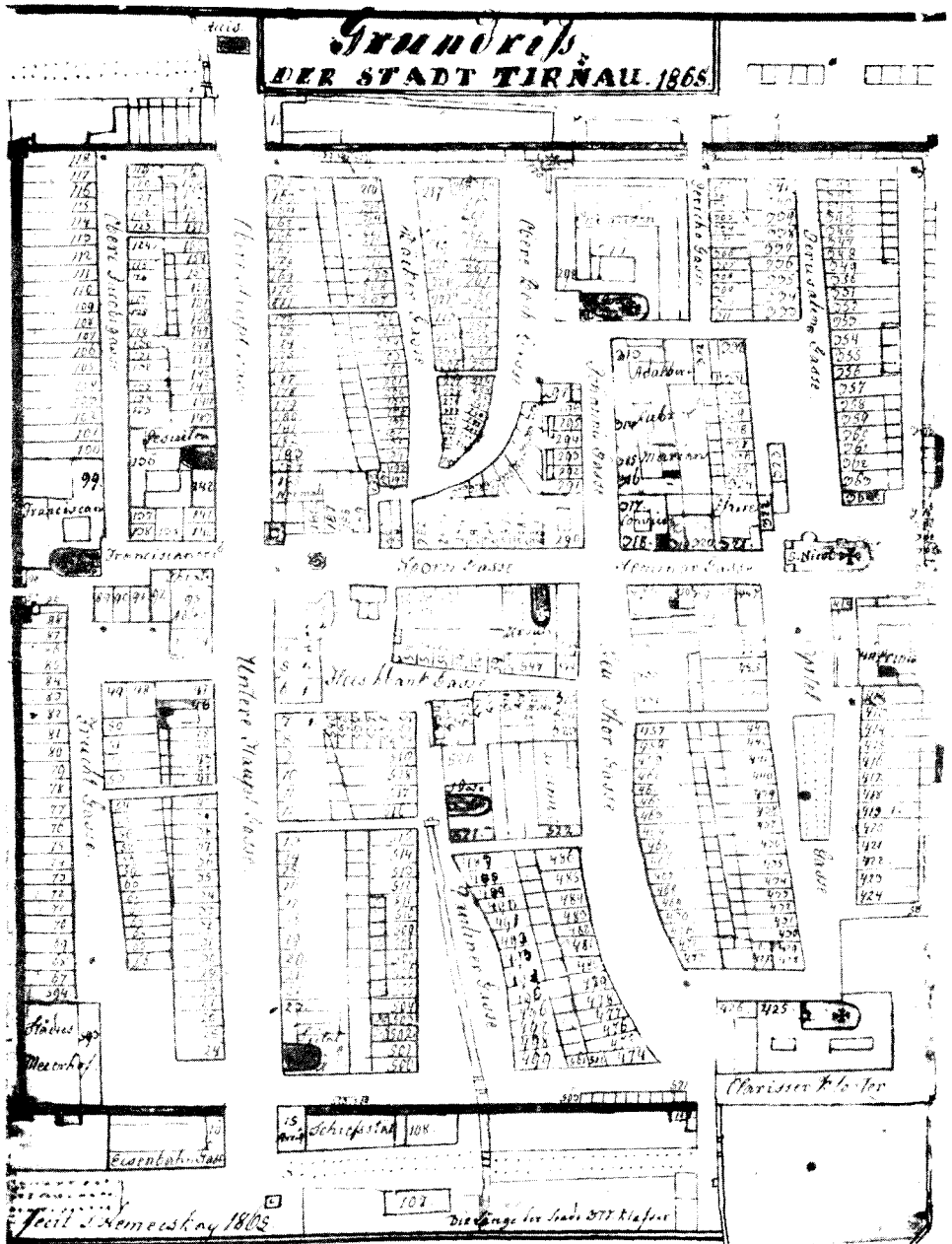

A házak építőanyaga:

- – lapis
- – lignum
- – terra
- – later

1. kép. Nagyszombat a 16. században. Az alaprajz rekonstrukciója

egyidejűleg tisztázni kellett az egész és fél házak (domus integra, domus media) problémáját is. Gondot okozott az üres telkek beépítése, elsősorban a város peremén, a Tirna (Trnávka) patak közelében a városfal mentén, de sikerült néhány zsellérház nyomára is rábukkannunk, amelyek a városfalon kívül az Alsó kapu előtt épültek. Az írott források alapján nyert eredményeinket Nagyszombat legkorábbi fennmaradt telekrajzával, Nemeckay István 1865. évből való térképével vethetjük össze; ez lényegében már egyezik a mai helyzettel. (2. ábra)

2. kép. Nagyszombat alaprajza 1865-ben; Nemeckay térképázlata

Az adóösszeírások azt is lehetővé tették, hogy képet alkossunk Nagyszombatnak a 16. század végén tetőző beépítéséről. Az 1536 utáni jegyzékek segítségével megfigyelhető, hogyan bővült a középkori város, hogyan változott a beépítés annak következtében, hogy a törökök elől nagyszámú menekült érkezett a délebbi részéről, hogyan módosultak továbbá a központi funkciók.

Nagyszombatban a keleti oldalon elterülő régi településalakulat kivételesen hosszú ideig megtartotta központi szerepét, jóllehet nem sokkal a városi privilégiumok megszerzése után (1238) a Tirna nyugati partján már új városrész kezdett kialakulni. A városfalak kiépítése következtében a két rész egységbe olvadt, létrejött a Nagyszombatra oly jellemző, majdnem szabályos téglalap alakú alaprajz, méghozzá a többi – a mai Szlovákia területén keletkezett – városokénál nagyobb területen. A kettőség az utcahálózat szétदारoltságában is kifejezésre jutott, ez a város együttes történelmi alakulásának az eredménye. A keleti városrész a régi románkori vásáros településből fejlődött tovább, alaprajza a Szent Miklós templom melletti térré szélesedett utcaszakaszt követi, orsó alakú. Az új városrész utcarendje szabályosabb, a két településrész közt, különösen a Tirna mentén, üres területek is maradtak, melyek beépítése fokozatosan zajlott le. Minthogy a városi élet központja és a vásártér is kezdetben a régi, keleti városrészben maradt, a beépítés a keleti részen valamivel előbb kezdődött, mint nyugaton. Már a 14. század folyamán beépült a Jerikó utca, a Posztó (Simor János) utca és részben a Szent János utca is. Ezt a Posztó utca kiképzése valószínűsíti, minthogy az utca határozottan egy déli kapuba torkollik. A szemközti, északi végen hasonló kapun lehetett megközelíteni a vásárteret. A régi kapuk a 15. század folyamán vesztették el jelentőségüket, akkor amikor a város kereskedelmi és társadalmi életének központja a nyugati új városrészbe került át, és a főkapuk szerepét a Felső és Alsó városkapu veszi át. Ezeket a széles vásár-utca két végén nyitották. A vásár-utcát, mely középső szakaszában egy kisebb téren halad át, keresztutca köti össze a régi központtal. Ez az egyetlen utca, mely a térre fut ki. A keresztutca aránylag korán beépült, de csak a Sziget (Sarkantyú) utca részében. Az új városrészben, a nyugati városfallal párhuzamosan fokozatosan épültek ki az utcák. (Felső- és Alsó Barát utca, másként Ferencesek utcája, ill. Gabona u.; továbbá a Pék utca.)

Az adójegyzékek alapján Nagyszombat topográfiája a 16. század harmincas éveiben a következő lehetett:

A város talán legsűrűbben lakott része a keresztutca (az ún. Sarkantyú u.) volt, ahol huszonhét tulajdonosnak volt háza. 1584-ig egyébként számuk huszonegyre csökkent. Lényegében beépült már a tér, a Nagy utca felső és alsó szakasza, valamint a Jakab v. Ferences utca. A Kis piacot a Jakab utca telkeinek hátsó oldalai határolták, és a déli oldalon is csak a század derekán találkozunk házakkal. A Barát (Gabona) u. sem épült be egészen, kiváltképp nyugati oldalán nem, ahol a városfal közelében 1536-ban csupán hét, 1538-ban viszont már tizennégy tulajdonosnak volt háza. Hasonló volt a helyzet a Felső Barát utcában. A Pék utcában szintén a fő utcához közelebb eső, tehát nyugati részt építették be inkább, a keleti oldalon 1536-ban csupán négy, 1538-ban viszont már tíz ház állt.

Amikor a városi élet súlypontja Nagyszombat új részébe tevődött át, a régi központ helyzete megállapodott, sőt a hanyatlás jeleit mutatja. Ez a legkézzelfoghatóbban a Jeruzsálem és a Felső piac vagy Káptalan utcákban tapasztalható, ahonnan a városi patriciátus az új tér körzetébe költözött át. A Jeruzsálem utcában, miután a gazdag polgárok a nyugati városrészbe költöztek, a házak száma megháromszorozódott: az 1536. és 1538. évi tizenhárom háztulajdonos helyett 1584-ben már harminckilenc volt a számuk. A Felső piac utcában főként a keleti oldalon akadhatunk elhagyott házakra 1536- és 1538-ban itt csupán hét adózó háztulajdonost találunk.

Az átköltözés a mellékutcákat alig érintette. A Posztó (Újkapu) (Simor János) utca keleti oldalán a 16. század folyamán gyakorlatilag semmiféle változás sem történt és hasonló a helyzet az utca nyugati oldalán is. A Szent János utca keleti oldalán és a Jerikó utcában sem történt nagyobb változás; a Szent János utca nyugati oldalán 1536-ban négy adózó háztulajdonost találtak, 1538-ban viszont már hetet. Beépült a Felsőpatak utca, melynek keleti oldalán a 16. század folyamán valószínűleg semmilyen változás sem történt, s a háztulajdonosok száma lényegesen a nyugati oldalon sem növekedett. Az utca déli folytatásának tekinthető Füzes utca (Pálosok utcája) beépítéséig a 16. század folyamán valószínűleg zsidó gettó volt.

A 16. század közepén a Magyarország déli területeiről érkezők megnövelték a lélekszámot, és a város beépítése intenzívebb lett. Ekkor főként a keleti rész lendült fel. A keleti rész az esztergomi káptalan Nagyszombatba költözése (1543) után egyházi kulturális központtá alakult. Hozzávetőleg a

16. század közepén fejeződött be a város utolsó szabad telkeinek beépítése, de a letelepedni szándékozók tovább áramlottak. 1556 és 1579 között a házak száma hetvenkettővel, vagyis az összes háztulajdonosok egyhateddel növekedett. Nem csoda hát, ha a telkek felezésének, sőt néha negyedelésének gyakorlatára bukkanunk. A virágzásnak indult Nagyszombat szegényebb népelemeket is vonzott. Minthogy azonban a város a falakon belül szinte teljes egészében beépült, a szegénység vagy a városfalhoz építette viskóit, vagy a városon kívülre kényszerült. Már 1556-ban tizenegy zsellérházat találunk az alsó kapu előtt, számuk 1584-ig huszonegyre nőtt.

Vizsgálódásunk néhány nem várt eredményt hozott. Ilyen például a zsidó gettónak a Zsidó utcával való azonosítása. Régebben a város történetével foglalkozó szakirodalom ugyanis a Jerikó és a Jeruzsálem utca területére helyezte a gettót. E feltevést nyilván a két utca neveire alapozták. Csakhogy kutatásaink során meggyőződünk róla, hogy a Jerikó utcát a 16. században a Szent Jánosról elnevezett dominikánus templom nyomán rendszerint Szent János utcaként emlegették, és a Jerikó utca megnevezés a vizsgált forrásokban csupán háromszor fordult elő. Másrészt viszont a mai Alsópatak (korábban Mészárszék) utcát a 16. században kizárólag Zsidó utcaként emlegetik a források, s az elnevezés nem változott azután sem, hogy I. Ferdinánd 1539. február 19-én kelt oklevele alapján a zsidókat kiűzték Nagyszombatból. A legtöbb ebből az utcából származó adózával – aránylag későn – az 1556. évi összeírásban találkozunk. Ekkor már egészen beépült az utca, és a továbbiakban lényeges változást nem mutat. Az 1556 előtti adóösszeírásokban a Zsidó utca valószínűleg azért nem fordul elő sűrűbben, mert a zsidóktól külön szedték az adót.

A zsidó gettónak a Jerikó és Jeruzsálem utca területére való helyezése ellen szól az is, hogy e két utca súlyponti szerepet játszott a város alaprajzában. A Jeruzsálem utca még a 15. században is a városközpont részét alkotta, a Jerikó utca pedig az északi, Maláta kaput kötötte össze az akkori piactérrel. Valószínűtlen, hogy a zsidók ilyen fontos utcákba letelepedhettek volna. Az Alsópatak utca a gettó elkülönítése szempontjából sokkal alkalmasabb. Nyugaton a Tirna patak zárja le, és általában jól elkülönül a többi utcától is.

A másik kérdés az, miért ilyen szokatlan a városháza és főtér helyzete? Mindkettő a Nagy utcában található. A városháza építési évét az eredeti építményből egyedül megmaradt zárókövénél az alapján 1544-re szokták tenni. Ez az évszám valószínűleg csupán egy javítási munkálat befejezésére vonatkozik. Az adóösszeírások szerint már 1534-ben is ezen a helyen állt a városháza. Minthogy az adójegyzékek a városházát csak akkor említik, ha lakók is voltak benne, még korábbi építése is elképzelhető.

Lehet, hogy a városházát eredetileg a főtéren kívánták elhelyezni. A 16. század harmincas éveitől a tér északi sarkán volt már egy telek a város birtokában, ám ez feltehetően kicsi volt városháza céljára. 1574-ben e saroktelken városi tűztoronyt építettek.

Nem minden kérdést sikerült megoldani. Így például alig ismerjük a házak építőanyagát, a telekkönyv erre vonatkozó adatai (lapis, terra, lignum, later) keveset mondanak. Meglepő, hogy a bejegyzések szerint a legtöbb ház kőből épült, kevesebb agyagból, csak néhány fából és csupán egy téglából. Csakhogy ilyen nagy mennyiségében kő mint építőanyag Nagyszombatban nem található. Választ ebben a kérdésben valószínűleg csupán régészeti, műemléki vizsgálatok adhatnak majd.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

- Jankovič, V.: Zásady a pstup rekonštrukcie miestopisu historického jadra Bratislavy v stredoveku (A középkori Pozsony történeti központjának helyrajzi rekonstrukciója során érvényesített elvek és eljárások) In: Bratislava 5, 1969.
- Šimončíč, J.: Z dejin trnavskej radnice (A nagyszombati városháza történetéből) In: Kultúra a život Trnavy (Nagyszombati kultúra és élet) 1977/5 sz.
- Nagyszombati Állami Járási Levéltár – Libri Taxae 1536–1584.
- Nagyszombati Állami Járási Levéltár – Protocollum magistratuale 1546–1586.

*Utcanevek**A 16. században*

Fórum, Theatrum
 Nagy utca (inferior) – platea Magna, Longa
 Nagy utca (superior) – platea Magna, Longa
 platea Fratrum (superior) – Brüdergasse, Pridergoz
 platea Fratrum (inferior) – platea Figulorum, Brüdergasse, Pridergoz
 Bralza piac, Kis piac – platea Buza, theatrum Buza
 platea St. Jacobi
 Sütő utca – platea Arthocoporum
 platea Penes molendinum, platea Cerdonum
 platea St. Joanni
 platea St. Joanni, platea Jericho Zhoralá, Zhoralá brána, Zhoralá strana
 platea Jerusalem
 platea St. Joanni
 Felső-piac, Felső utca, Pap utca, Theatrum superior, Forum superior, platea Superior, platea St. Nicolai, platea Sacerdotum, platea Capituli
 Posztó utca, Sükenná ulica
 Béka, Fűz, Fűzes utca, platea Zaba, Rannarum
 Zsido utca, platea Judeorum
 Ostrovská ulica
 –

A 19. században

–
 Alsó hosszú utca
 Felső hosszú utca
 Barát utca
 Ferencziek utcája
 Gabona utca
 Kenyér tér
 Színház utca
 Pék utca
 Felsőpatak utca
 St. János utca
 Jerikó utca
 Jeruzsálem utca
 –
 Béla király utca
 Káptalan utca
 Simor János utca
 Pálosok utcája
 Alsópatak utca
 Sarkantyú utca
 Szeminárium utca

Napjainkban

Góttwaldovo námestie
 ul. Februárového víťazstva
 Jilemnického ulica
 ul. Kapitána ulica
 Vajanského ulica
 Radlinského ulica
 Divadelná ulica
 Pekárska ulica
 Hornopotocná ulica
 Hollého ulica
 ul. 29. augusta
 Sulekova ulica
 Invalidská ulica
 Staromestská ulica
 Halenárska ulica
 ul. Obrancov mieru
 Dolnopotocná ulica
 Hviezdoslavova ulica
 ul. M. Schneidera – Trnavského